САТЫЖЫОГЛУ Х.

¹Кыргыз-түрк Манас университети, чет тилдердин жогорку мектеби, Бишкек,
Кыргыз Республикасы

¹Кыргызско-Турецкий университет “Манас”, Высшая школа иностранных языков,
Бишкек,
Кыргызская Республика

SATICIOĞLU H.

¹Kyrgyz-Turkish Manas University, High School of Foreign Languages, Bishkek, Kyrgyz
Republic

huseyin.saticioglu@manas.edu.kg / ORCID: 0000-0002-4399-6800 / eLIBRARY ID: 30056027

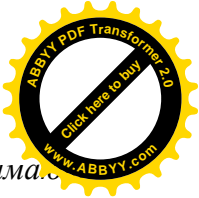
**ТОПОНИМИКАЛЫК УЛАМЫШТАРДА КУДАЙ, АДАМ ЖАНА
ЖАРАТЫЛЫШТЫН БАЙЛАНЫШЫ: ЫСЫК-КӨЛ МИСАЛЫНДА****ВЗАИМООТНОШЕНИЯ БОГА, ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В
ТОПОНИМИЧЕСКИХ ЛЕГЕНДАХ: НА ПРИМЕРЕ ИСЫК-КУЛЯ****THE RELATIONSHIP OF GOD, HUMAN BEING AND NATURE IN TOPONIMIC
LEGENDS: IN EXAMPLE OF ISSYK-KUL**

Адам баласы жаралгандан бери өзү жашаган жаратылышты жана айлана-чөйрөнү чечмелеп, аңдап билгиси келген. Мына ушул максаттын негизинде адам баласы татаал жана белгисиз нерселерди түшүнүү, себептерин табуу инстинкти менен топонимикалык уламыштарды жаратып келген. Адамдардын коомдук окуяларын, жаратылыш кубулуштарын, формаларын чечмелеп, аңдап-түшүндүрүү максатында пайда болгон оозеки адабий казыналарынын арасында уламыштар да бар. Окуялардын каармандары карапайым адамдар же айбандар болгону менен, адаттан тыш окуяларды жараткан табияттан тышкары күчтөр уламыштарда маанилүү орунга ээ.

Табият менен чырмалышкан көчмөн кыргыз маданиятында уламыштар, адам-Кудай, адам-жаратылыш жана жаратылыш-Кудай мамилелери көптөгөн философиялык ой-пикирлер менен камыр-жумур болуп айтылат. Бул карым-катнаштарды түшүндүрүүдө түрк мифологиясына да, ислам ишенимине да таандык элементтердин жана мотивдердин колдонулганы таң калтырат. Байыркы түрктөрдүн жашоосунда маанилүү орунга ээ болгон жер-суу культу Түрк дүйнөсүнүн географиясында да өз ордун белгилеп көрсөтүп турат. Бул ишенимдин негизинде түрктөр жашаган жерине жана колдонгон суусуна ат коюуда жалпысынан өзгөчө бир окуяга байланыштырып, ал нерсеге рух жана маани берүү менен ыйыкташтырган. Түрк дүйнөсүнүн көптөгөн жерлеринде болгондой Кыргызстандын географиясында дээрлик ар бир тоо, таш, суу жана конуштарга бир же бир нече уламыштар таандык болгон. Биздин изилдөөбүздө Кыргызстан аймагындагы топонимикалык уламыштарды иликтөө менен, Кудайдын, табияттын жана адамдын ортосундагы мамилеге басым жасалат.

Өзөк сөздөр: Кыргызстан, Ысык-Көл, уламыш, кудай, адам, жаратылыш, мифология.э

С момента сотворения человек стремился познать, интерпретировать и осмыслить природу и окружающую среду. С этой целью люди начали создавать топонимические легенды для объяснения сложного и неизвестного. Легенды относятся к сокровищам устной литературы, возникшей с целью интерпретации и осмысления человеческих социальных событий, природных явлений и форм. Хотя героями событий

являются обычные люди или животные, важное место в легендах занимают сверхъестественные силы, совершающие нечто необыкновенное.

В кочевой кыргызской культуре, которая переплетается с природой, легенды повествуют об отношениях человека и Бога, человека и природы, природы и Бога путем переплетения множества философских мыслей. При объяснении этих отношений бросается в глаза, что используются элементы и мотивы, принадлежащие как тюркской мифологии, так и исламской вере. Культ земли-воды, занимавший важное место в жизни древних тюрков, проявляется в топонимии и в географии тюркского мира. В связи с этим, именуя свои места проживания и используемые воды и водоемы, тюрки связывали названия с экстраординарными событиями, духами, освящали их. Как и во многих местах тюркского мира, почти каждой горе, камню, воде и поселению в географии Кыргызстана приписывается одна или несколько легенд. В данном исследовании рассматриваются топонимические легенды на территории Кыргызстана; подчеркивается связь между Богом, природой и человеком.

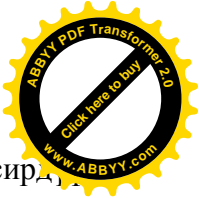
Ключевые слова: Кыргызстан, Ысык-Куль, легенда, Бог, человек, природа, мифология.

People from the very beginning of their existence set the goal to understanding and interpretation the nature and environment. Within this goal, humanity instinctively created toponymic legends to explain the complex and unknown and to connect the cause. Legends are oral literary treasures that have emerged in the direction of interpreting human social events, natural events and forms. It's important that in myths the heroes of events are ordinary people or animals, with a supernatural power that carry out extraordinary events.

In the nomadic Kyrgyz culture the legends describe the relationship of human - God, human - nature and nature - God relations by kneading with many philosophical thoughts. It should be noted that describing this, both the old Turkic mythology and elements of Islamic beliefs and motives are used. In the life of ancient Turks the cult of places and water plays an important role, it is manifested in the names of places in the Turkic world. In the context of this belief, when the Turks called the places where they lived, and the water bodies they used, they usually associated them with an unusual event, giving it a special spirit and meaning. As in many parts of the Turkic world, in Kyrgyzstan almost every mountain, stone, water body and settlement in the surrounding region is explained by one or more myths. Researching the toponymic legends of Kyrgyzstan, in our work we touched upon the relationship between god, nature and man.

Key words: Kyrgyz, Issyk-Kul, legends, god, human, nature, mythology

Кириш сөз. Түркстан географиясынын борборунда жайгашкан Кыргызстан түрк мифологиясы жана фольклору жагынан да, географиялык жана тарыхый жактан да чоң мааниге ээ. Түрк дүйнөсүнүн бүт географиясына тараган түрк урууларынын жана тарыхта өчкөн түрк мамлекеттеринин эскерүүлөрүн Кыргызстандагы жер-суу аттары менен кыргыз фольклордук чыгармаларында кезиктирүүгө болот. Тарыхый процессте кыргыз-кыпчак уруулары Енисей урууларынан келип отурукташып, Орто Азиядагы түрк уруулары жана башка жергиликтүү маданияттар менен карым-катнашта болуп, өзгөчө фольклордук байлык пайда болгон. Мифология жана дин элдердин жашоо философиясын аныктаган эң маанилүү элементтер болуп саналат. Башка түрк урууларындагыдай эле кыргыз коомчулугунун тарыхнда да ишенимдин ар кандай этаптары болгон. Фольклордук чыгармаларды окуганыбызда, политеисттик мифологиядан шаманизмге, Асман Кудай дининен исламга чейин ар кайсы доордо түрк уруулары тарабынан түрдүү ишенимдер жана секталар калыптангандыгын көрөбүз. Ошол сыяктуу эле, илимий аныктамаларга таянып, ар башка ишенимдердин же диндердин бир убакта жанаша жашаганын же бир түрк коомчулугунда азыркыдай сыяктуу жашаганын айта алабыз. Элдердин калыптанышында маанилүү орунду ээлеген элдик оозеки чыгармачылыктын негизги булагы мифология жана мемориалдар болуп саналат. Түрк дүйнөсүндө географиялык

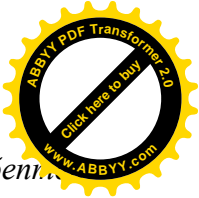

формаларды атоодо элдик ишенимдер жана мифологиялык элементтер абдан таасирдүү болгон. Адриатикадан Улуу Кытай дубалына чейин көптөгөн шаарлар, айылдар, жерлер, тоолор, таштар, көпүрөлөр, суулар, дарыялар жана көлдөр ж.б.у.с. ысымдарынан көрө алабыз. *Башкача айтканда, түрк элдери жер-суу культтарынын алкагында жашаган чөйрөсүндөгү географиялык формаларды атоодо топонимикалык уламыштарды жаратышкан. Эл адабиятынын анонимдүү буюмдарынын бири болгон уламыш; Күнүмдүк кептеги жөнөкөй жана дидактикалык туюнтмалуу жанр, анда айтуучу жана угуучу тарабынан чындык деп эсептелген адаттан тыш окуяларды жана адамдарды чагылдырып, оозеки берүү аркылуу муундан муунга өтүп келет. Уламыштар белгилүү бир убакытка жана жерге байланышканы менен, ар кандай география жана массаларга да таралышы мүмкүн. Чыныгы же мүмкүн болгон окуяларга негизделген жана каармандары табияттан тыш сапаттарга ээ болбогон уламыштарды да кезиктирүүгө болот [1. 247-б.].* Кээ бир уламыштар географиялык формалардан, кээ бирлери болуп өткөн же мүмкүн боло турган окуялардан, кээ бирлери мурунку доорлордо берилген ысымдардан келип чыкса, кээ бирлери айлана-чөйрөдөгү маданияттардын уламыштарынын белгилүү бир жайга байланыштуулугунун натыйжасында пайда болгон. Уламыштар – ооздон-оозго өтүп калыптанган анонимдүү экспонаттар жана алар адамдар сыяктуу эле социалдык-маданий объектилер болуп саналат. Ошол себептен улам көчмөн уруулар көчүп-конуу учурунда же отурукташкан жериндеги коңшу маданияттын, табигый ишенимдердин таасири менен уламыштарды байытып келишкени табигый көрүнүш болуп эсептелет. Түрк элдерин дүйнөнүн башка элдеринен айырмалап турган эң негизги өзгөчөлүгү – көчмөн, жоокер жана уюмдашкан коом болгондугунда. Түрктөр дүйнөнүн көп жерлерине жайылып жүрүп, бул узак көчтөрүндө өзгөчө тарыхый окуяларды баштан өткөрүшкөн. Ушул себептен улам уламышты бир эле мифологиялык элементке, ишенимге, динге байланыштырбоо зарыл.

Ысык-Көл - Кыргызстандын бермети жана кыргыздар үчүн абдан ыйык. Экологиясы жана туристтик мааниси жагынан өзүнө көңүл бурдурут. Түрк элдеринин тарыхы жагынан да абдан маанилүү болуп саналат. Кыргызстандын түндүк-чыгышында жайгашкан Ысык-Көл жөнүндө көптөгөн уламыштар айтылып келет.

Ысык-Көл жөнүндө айтылган уламыштардын ичинен эң кеңири таралганы – жаш кыздын сүйүү жана ажырашуу азабынан көз жашын төккөндө көл пайда болгондугу жөнүндөгү уламыш: *Учурда көлдүн айланасында жашагандардын баарын сыктандырган абдан сулуу бир кыз жашачу. Анын сулуулугу тууралуу кептер алыска жайылып, бардык элдердин эр азаматтары ага ашык болуптур. Бирок кыз түшүндө ак боз атчан, салаасына шакек тагынган баатырды гана сүйүп, эч кимди кабыл албай ошол эр жигитти күткөн. Ушинтип жашап жүргөндө ошол аймактагы хандардын бири кызга умтулуп, кызды колукту кылып алгысы келет. Муну уккан кыз; «Сенин жубайың болгондон көрө, аскадан секирип өлгөн жакшы» деп жардын эң бийик чокусуна чыгып, ылдый секирет. Ал жерге түшүп, жан бергенде кыз тушкөн жердин жүрөгү жаралангандай өзүнөн-өзү жер кайнап, бүгүнкү Ысык-Көл жаралган экен [2. 307-б.].* Уламыштар Түркстандагы көчмөндөрдүн жашоо образы тууралуу маалымат берет. Уруу-уруу болуп жашаган коомдогу уруу башчыларынын орду жана ролу изилденет. Уламышта чөлкөмдүн ханы катары да сыпатталган уруу башчысы өз бийлигин жеке каалоолору үчүн колдонуудан кайра тартпаган бийлик катары сүрөттөлөт. Кыз да ушул коркуудан туюкка кептелип, өмүрүнө чекит койгон жабырлануучунун абалында. Эски түрк ишениминде табияттагы көптөгөн нерселер сыяктуу эле жердин да руху бар. Уламыштын корутундусунда сүйбөгөнгө турмушка чыкпайм деп өз жанын кыйган кыздын азабына ортоктош болуп, адам баласына окшоп жүрөгү жарылып, жер кайнады. Ошентип, табигый кереметтин пайда болушун жаман нерсеге байланыштырып, чечмелөөгө аракет кылынган.

Бир вариантта жер бетинде жашоонун башталышы Ысык-Көлдө болгон деп айтылат: *«Адам менен Обо эне бул жерден таанышкандыктан, алгач «Ысык-Көл жердин киндиги» деген кеп тараган. Адам атанын заманы бүтүп, жанар тоолор атылып кеткенде; Жер алмашып, тоолор күнгө жакындап, түшүмдүүлүк төмөндөгөн. Көлдүн*

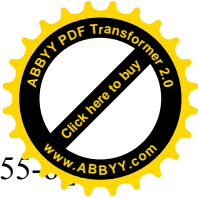

суусу кышында жылуу болгондуктан, бул жерде жандыктар көбөйгөн. Ушул себептен улам, ал «жердин таажысы» деп аталып калган. Суу бүт жерди каптап, ылай суу ары-бери агып жатканда, суу тоонун ортосунда токтоп калган. Нух пайгамбар Аллахтын жүзүн жана анын көздөрү сууга чагылып турганын көрүп, Алла менен сүйлөшкөн. Жер кайра калыптанып, баары өз нугуна түшүшүн каалаган. Ошондон улам «Ысык-Көл жердин көзү» дешет. Жер кургап, Нух пайгамбардын үч уулу Хам, Сам жана Йафес уруктарынан эл пайда болгондо, алардын урпактары өнүп-өсүп, күч-кубатка ээ болгон. Ысык-Көлдү “жердин бөйрөгү” деп аташканы ошондон. Улукман Аке (Ата) жер жүзүндөгү дарыгерлердин пайгамбары болгон. Анын доорунда Ысык-Көлдүн жана Аладагдардын жүрөгүнөн аккан бардык суулар адамзаттын саламаттыгы үчүн кызмат кылган. Дүйнөдө ооруга чалдыккандардын баары Аладагдарга келип, бул шыпаалуу суулардан ичип, балээлерден, оорулардан арылмак. Улукман Аке өз көйнөгүн кескилеп, бул жердеги бак-дарактардын бутактарына байлап, шыпаалуу суусу бар булактардын бардыгына ушинтип белги койгон. Келип шыпаа тапкысы келгендер ал койгон белгиге карап зыярат кылып, сууга кирип, шыпаа табышчу “[2. 304-305-б.].

Уламышта ал жашоонун башталышын, кайра төрөлүүнү, тукум улоонун жана ден соолуктун булагын билдирет. Ысык-Көл кыргыздар үчүн ушунчалык маанилүү болгондуктан, дүйнө ушул жерден баштап калыптанган. Кыргыз эли дүйнөнү адам катары кабыл алып, Ысык-Көлдү жана анын айланасын адам үчүн өтө маанилүү органдарга салыштырган. Бул өзгөчөлүгү менен биз караган вариант космогониялык элементтерди камтыган уламыш болуп саналат. Уламышта исламдык мисалдардын изи да бар. Куранда жана уламыштарда айтылган Локман Хеким уламыштарда дарыгерлердин пайгамбары деп аталган. Локман Хеким үчүн пайгамбарлык сыпатынын колдонулушунун себеби, батыш түрктөрүндөгүдөй эле табыштардын пиринин табыштардын табыбы катары сыпаттоо максатынан улам келип чыккан болушу мүмкүн. Мындан тышкары, Локман Хеким Ысык-Көлдөгү шыпаалуу суу булактарынын башындагы дарактардын бутактарына өз көйнөгүн айрып, байлап адамдарга белгилерди жасап кеткен. Түрктөрдүн айтымында, аккан суу таза, негизинен тоодогу булактар шыпаалуу. Ал Умай культуна байланыштуу. Умайдын кээ бир функциялары Алтай-Саян тоолорунан Анадолуга чейинки кең аймакта сакталган. Орхон-Енисей (Көктүрк) жазууларында «Кудай» деген ысым кээде «жер», «асман», «жер-суу» жана Умай (көк теңир, асра жамгырлуу жер...; тенгри жер) сыяктуу башка кудайлар менен бирге эскерилет. булгак...; түрк тенгри түрк идук жер суб анча итмиш...; үзе тенгри асра ярлыкадук үчүн...) Тонюкук жазуусунун бир жеринде Умай, жер-су кудай менен бирге эскерилет (тенгри, умай, йер-суб баса) берти) [3. 26-б.]. Умай культу Исламдын кабыл алынышы менен алсыраса да, анын бала берүү функциясы дагы эле күчүндө болгон. Чындыгында Анадолу, Азербайжан жана Орто Азиянын булактарында Кудайдан бала тилеп обочо, жалгыз өскөн бак-дарактардын бутактарына чүпүрөктөрдү жана кичинекей бешикти илип коюу Умайдын дарак жана суу белгилерине байланыштуу болгон [4. 71-б.].

Өзүнө ишенбей, жаңылыштык кылган адамдарды Алланын жазалаганын жана муну жасоодо бир табият формасынын пайда болгонун Ысык-Көл уламыштарынын биринде көрөбүз: Шаардагылар динге ишенбеген ыймансыз эл болгон. Алардын арасынан бир жаман аял чыккан да, адеп-ахлаксыздык бүт шаарга жайылып кеткен. Алла бул динсиз адамдарды жазалоо үчүн шаарды эли менен бирге суунун түбүнө чөктүрүп салган. Шаардын ордунда Ысык-Көл пайда болгон [2. 307-б.]. Бул уламышта суу өзүнүн терендиги жана кыйратуучу касиеттери менен биринчи планга чыгат. Көптөгөн маданияттарда каапыр жана козголоңчул болууга жол берилбейт. Коомдо адепсиздик күрөшүүнү талап кылган көрүнүш катары каралат. Уламышта бир адам ката кетирсе да, бул жагынан бүтүндөй коомчулуктун жоопкерчилиги бар экени айтылат. Деңиздер менен көлдөрдүн пайда болушун түшүндүргөн уламыштардын көбү айылга же шаарга түшкөн сел жазасы жөнүндөгү окуялар болуп саналат. Бул жаза, адатта, эл тарабынан жасалган күнөөлөр үчүн же “бөтөн адамга”, мисалы, ыйык адамга же конокко карата адамкерчиликсиз мамиле үчүн берилет. Бул риваяттарда деңиз жана көлдөрдүн түбүндө

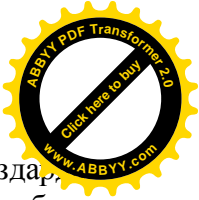
суу астында калган курулуштар жана конуштар жалпысынан эскерилет [5. 54-55-б.]. Ысык-Көл эли да селдин натыйжасында көлдүн астында бир шаар калган деп ишенишет.

Кудайга жеткен бийликке каршы каргыш жана кыйроолор жөнүндөгү дагы бир уламыш болсо мындай: *Байыркы убакта азыркы Ысык-Көл жайгашкан аймакта айлакер жана сараң бир хан жашаган. Хан абдан сараң болгондуктан эч кимге кудугунан суу ичүүгө уруксат берчү эмес. Бир күнү бир аял баласы менен кудукка суу ичкени келет. Байкуш аял хандан суу ичүүгө уруксат сурайт. Хан кудугунан бир ууртам суу да берген жок. Ошондо аял: «Кудукта бир тамчы суу калбай, курган калсын!» — деп каргайт. Аялдын каргышы менен кудук жарылып, хандын ордосун суу каптаган. Ал жерден пайда болгон көл Ысык-Көл деп аталып калган* [2. 308-б.].

Суу ааламдагы бардык жандыктар үчүн жашоо булагы жана абдан баалуу болуп эсептелет. Адамзат мезгил-мезгили менен кургакчылыктан жапа чеккендиктен, суу ченемсиз баалуулук болуп калган. Кудай адилетсиздикке чыдабайт жана чын жүрөктөн айтылган дубаларды же каргыштарды кабыл кылат. Күчтүү өкүмдар адамдардын эң аз муктаждыктарынын бири болгон сууну эли менен бөлүшпөгөндөн кийин, анын башкаруусу менен жок болуп кеткен. Башкача айтканда, бир ууртам сууну тең бөлүшпөгөн жетекчинин ичи ачышканы – анын жашоосунун аягы болгон. Байыркы түрк ишенимдеринде жер сыяктуу суу да ыйык, б.а. бул концепцияда бардык дарыялар, көлдөр, бардык суулар жана булактар камтылган. Түрктөр сууну күч жана асылдуулуктун булагы, ошондой эле коргоочу жана жазалоочу Кудай катары көрүшөт [6. 50-б.]. Кошумчалай кетсек, Ысык-Көлдүн тегерегиндеги уламыштардагы катаал башкаруучу каарман көбүнчө калмак (калмук-монгол) хандары болгон. Мунун себеби, батыш монгол эли, калмактар келип, монгол жортуулдары менен тарыхта отурукташып калган. Ал монгол доорундагы мыкаачылыктарды оозеки тарыхый фольклор аркылуу элдик эс-тутумга түшүргөн.

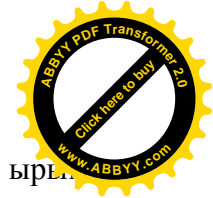
Трансформация уламыштарынын бири Ысык-Көлдүн жана анын айланасындагы тоолордун пайда болушун баяндайт. *«Илгери эки дөө бир кызды жакшы көрүшчү. Кыз ушунчалык сулуу экен, анын сулуулугу гүлдөрдү да багындырчу. Эки эр жүрөк кызды талаашты. Эки уруунун ортосундагы кастык барган сайын күчөдү. Эки тараптан тең көп адамдар өлдү. Мунун баары анын айынан болду деп ойлогон кыз бычакты алып, өз жүрөгүнө сайган. Жер титиреп, күн караңгыланып, кыз каза болгон жерден көл пайда болду. Көл эки урууну бөлүп, согуш бүттү. Таң калган жоокерлер да чоң тоолорго айланышты. Ысык-Көл жана анын тегерегиндеги тоолор ошол мезгилден калган»* [2. 308-б.]. Уламышта тоолордун пайда болушунда таш кесүү мотиви бар. Тоолор улуулугу менен эр азаматтарга окшоштурулган. Тоо, дөң, аскалардын пайда болушуна байланыштуу мотивдерде форманын толук өзгөрүшү байкалат. Эки эженин өзгөрүшүнүн натыйжасында Арарат тоолору пайда болгон сыяктуу, түпкү форма менен жаңы форманын ортосунда эч кандай окшоштук болбошу керек [7. 44-б.]. Айласы жок кыздын өлүмү Кудайдын кудурети менен барып, эки жоонун ортосуна көл кылып, бул күрөшкө чекит койгон. Бул окуя баш-аягын талашкандарга сабак болот. Уруу-уруу салгылашуулары тарыхта түрк элдеринин чоң жарасы болгондугуна байланыштуу бул маселе да элдик даанышмандык менен уламыштарга айланган.

Ысык-Көл аймагындагы Чолпон-Ата шаарынын аталышы жөнүндө уламыш бар. *«Бир урууда Чолпон деген сулуу кыз жашаган. Улан, Санташ деген эки жаш Чолпонду сүйүп калышкан. Экөө тең Чолпон үчүн жанын аябаган эр азаматтар болушкан. Кыз кайсынысын тандаарын чече албай, башына мүшкүл түшкөн. Эки жаш күчүн көрсөткүсү келген. Тердеп, кан төгүшүп, бири-бирин жарадар кылышкан. Алар менен кошо жакындары жана бир туугандары да согушуп, көптөгөн адамдар курман болгон. Чолпон экөөнүн ортосунда калып, тандоо жасай албай койгон. Айласы кеткенде чоң тоонун башына чыгып, жүрөгүн сууруп чыгып, өмүрүнө чекит койгон. Чолпон жаткан жер Чолпон-Ата деп аталып калган. Анын өлүмүнө кайгырган эл күнү-түнү көзүнө жаш алган. Алар ушунчалык ыйлашкандыктан, эки тоонун ортосунда ысык жаштан көл пайда болгон. Бул эки жаш Чолпонду унута алышкан эмес, алардын күрөшү бүгүнкү күнгө чейин уланганын көлдүн толкундарынан билгенге болот.* [2. 311-б.]. Көлдүн пайда болушу

жөнүндөгү бул уламышта жамааттык жашоонун философиясы калыптанган. Кыргыздар уруу болуп жашоо, өзү мүчө болгон коомду бир үй-бүлө катары көрүү деген түшүнүк бар. Уламыш боюнча, алар жаш кыздын өлүмүнө ушунчалык кайгыргандыктан, алардын күнү-түнү төгүлгөн жашынан улам ушул ысык көз жаштан ысык көл дегенди билдирген Ысык-Көл пайда болгон. Бүгүнкү күндө көлдүн эки тарабынан (Балыкчы шаары-Каркыра жайлоосу) соккон шамал көлдө мезгил-мезгили менен толкун пайда кылып, Улан жана Санташ шамалдары деп аталат. Бул элдин пикири боюнча жаштардын ортосундагы чыр-чатак дагы эле уланып жатканынын белгиси болуп саналат. Чолпон түрк элдеринде Чолпон жылдызы деген маанини туюндурат. Чолпон – кыргызда кыздын аты болгону менен, мүрзө ата-бабалардын культуна карап ыйыкталган. Ысык-Көлдүн географиясында кылымдар мурун жашаган түрк калкы болгон Чигилдердин ишеними менен Чолпон сөзүнүн ортосундагы байланыш көңүл бурдурат. Саманилер доорунда (941-943) Кытайга барган жана түрк боёкторунун арасынан табылган Эбу Дүлефтин саякат китебинде *«Чолпон жылдызын» «Кожоюндардын Эгеси, Кудайлардын Кудайы» деп аташат. Чигиллер элпек адамдар. Алар жамандык жасоодон алыс болушат.* Байыркы түрктөрдүн айтымында, «асман түркүгү» уюл жылдыз болгон. *"Уюл жылдыз асманда кыймылсыз турду, анын айланасында бардык планеталар жана жылдыздар айланышты"*. Ошол эле учурда уюл жылдызы, бийик асман менен, Кудайдын жаркыраган өлкөлөрү, Бул жерди бириктирген ыйык эшик болчу. "Бул асман менен жерди, рухий чөйрөнү жана материалдык дүйнөнү, ошондой эле адам менен Кудайды бөлүп турган чек эле." Кудай жөнүндө негиздеген Камлар уюл жылдызына чейин барышат; бирок алар мындан ары бара алышпады. Кудай анын бир рухун элчи кылып жиберип, Уюл жылдызынын эшигине чейин учуп келген Шамандар менен ушундай жол менен гана сүйлөшүп, баарлашмак. Бул эшиктен рухтар түшө алмак эмес [8. 34-35-б.]. Эбу Дулеф берген маалыматта Уюл жылдызынын Раббилердин Раббиси деп аталышынын себеби анын сыйынуусу менен эмес, анын космологиялык жактан Алланын жери катары эсептелиши менен байланыштуу. Түрктөрдүн аалам түшүнүгү боюнча, Уюл жылдызы Асман Кудайынын жери жана асмандын борбору болгон. Жылдыздар анын айланасында, уюл жылдызы бекитилип турат деген идея үстөмдүк кылат. Бул өңүттөн караганда, жогоруда айтылгандардын бул жылдызга сыйынбаганы, бирок Асман Кудайынын сарайы болгондуктан аны урматтаары билинип турат [9. 53-54-б.].

Эски түрк ишениминде Кудай асманда, ушул себептен эски түрк дининин аты Асман кудайы деп аталат. Бейишке жакын болуу – Кудайга жакын болуу. Ал үчүн Кудайга эң жакын географиялык форма болгон тоо түрктөрдө ыйык түшүнүк болуп саналат. Гардизинин айтымында, Түргөш жана Чигил түрктөрү өздөрүнүн жанындагы тоону Кудайдын жашаган жери катары көрүп, аны менен ант беришкен [3. 9-б.]. Муну Түркстандын, анын ичинде Кыргызстандын географиясындагы эң чоң тоо тизмегинин аталышы Тянь-Шань тоосунун аталышынан көрө алабыз. Эл арасында бул тоо кыркасынын түндүк уландысы болгон Алатоо (Аладаг) аталышы боюнча кыргыздын элдик этимологиясында бир пикир бар. Ислам дининин таасири менен Кыргызстандын аймагындагы Теңир-Тоо (Таңги тоо) жана Улуу-Тоо (Улудаг) деп аталган тоолордун уландыларын байыркы заманда Алла-тоо деп атай башташкан. Алла деген сөз кыргыз түркчөсүндө Аллах дегенди билдирет [10. 7-б.]. Бул көз карашка ылайык, Алла-тоо сөзү ортоңку муун үнсүзүнүн кыскарышынын натыйжасында Алатоо деп аталып калган. Кошумчалай кетсек, Тянь-Шандын 7010 метр бийиктиктеги эң бийик чокусу болгон Хан Теңир (Хан-Теңири, Кан-Тоо) Кыргызстан, Казакстан жана Кытайдын чек араларынын кесилишинде жайгашкан. Тянь-Шандын эң бийик чокусуна берилген Хан-Теңир аты; Түрк мифологиясына жараша асмандын мырзасы, хан жана кудайлардын Кудайы сыяктуу маанилери бар. Тоону ыйык баалуулук катары кароо байыркы түрктөрдүн тоо культуна байланыштуу болуп саналат. Жер-суу рухтарынын эң негизги өкүлү тоо эсептелет. Шаманисттик түрктөрдө тоо культу Көк Кудай культуна байланыштуу культ болуп калган. Хунндардан азыркы Алтайга чейин уланган шамандык ырым-жырымдардан Асман Кудай культу менен тоо культу тыгыз байланышта болгондугу менен

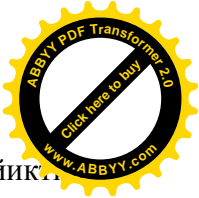
түшүндүрүлөт. Алтай Шор менен Белтер бийик тоосунун чокусунда жасаган ырым-жырым менен Асман-Кудайга курмандык чалышат жана бул ырым-жырымды «теңгерч тайыг» (б.а. кудай-асман курмандыгы) деп аташат. Борбордук Азиядагы тоолордун көбү куттуу, ыйык, улуу баба, улуу хан дегенди билдирген түрк же монгол сын атоочтор менен эскерилет. Мисалы, Хан кудайы, Баян-ула, Бузтагата, Богду-ула, Бурхан-ула, Отлыон-Тенере, Идук Арт, Кайракан, Эрдене Ула (Куттаг) [2. 48-49-б.].

Корутунду. Адамдар дайыма өздөрү жашаган коомдук чөйрө жана жаратылыш менен мамиледе болушат. Шаар эли айылдыктарга салыштырмалуу чектелген жаратылыш чөйрөсү менен байланышта. Көчмөн коомдор отурукташкан коомдорго караганда динамикалуу жашоо образына ээ. Эч ким барбаган кең чөлдө, тектирлерде, тик тоолордо жандыктарын багышат. Алар табияттын жүрөгүндө жашагандыктан, аны менен ынак мамиледе болушат. Алар миграция учурунда кызыктуу окуяларга туш болушат. Бул байлык анын адабий повесттеринде табигый түрдө чагылдырылган. Кыргыз уламыштары да жашоо чөйрөсүндөгү табигый формаларды адаттан тыш окуялар, мүнөздөрдүн өзгөчөлүктөрү менен түшүнүүгө аракет кылышкан. Изилденген түрлөрдүн анонимдүү мүнөзүнөн улам уламыштар жана алардын булактары тууралуу так баа берүү туура эмес. Уламыштар оозеки адабият салтынын жыйынтыгы болгондуктан ар кандай варианттарга ээ болушу мүмкүн. Биз карап чыккан уламыштарда Кудай, намаз окугандардын дубасын кабыл кылуу менен элдин тилегин орундатты. Өзүн, берген жакшылыктарын, айлана-чөйрөгө, адамдарга зыян келтиргендерди, аны сыйлабагандарды ар кандай жазалады. Жабырлануучулардын каргышын кабыл алуу менен алар үчүн өч алып, адамды оор абалдан куткарып, адилеттикти орноткон. Кээде адам баласынын берекесин алып, андан ажыратса, кээде табият аркылуу жок кылган. Жаратылыш бул жерде өзүн-өзү коргоо абалында. Жакшылыкка жакшылык, жамандыкка жамандык көрсөткөн. Ал айыктыруу булагы жана жазалоочу каражат катары өзгөчөлөнүп турат. Адамдар болсо, Аллахтын ааламдык эркине каршы жарым-жартылай эрки менен алдыңкы орунга чыгышат. Тянь-Шань тоосунун түндүк капталдарында жайгашкан Ысык-Көл аймагынын уламыштарында байыркы түрк ишенимдеринин таасирин жана байыркы ишенимдерге байланыштуу жер астындагы суу культтарынан күчтүү чечмелөөнү көрөбүз.

Түркстан Азиянын борборунда жана байыркы Жибек Жолунда жайгашкандыктан, маданияттар жана ишенимдер, ошондой эле соода товарлары ташылган географиялык аймак болуп эсептелет. Бул Кыргызстанда көптөгөн ишенимдердин чогуу жашап, фольклордук чыгармаларда орун алышынын эң маанилүү себептеринин бири. Жер-суу аттары боюнча дисциплиналар аралык изилдөөлөрдү жүргүзүү географияга гана байланыштуу эмес, ошондой эле түркология, тарых, социология, фольклор, антропология жана этнография сыяктуу илим тармактарына чоң салым кошот.

Адабияттар тизмеси

1. Saticioglu, H. (2020), “İki Kule Bir Efsane: Burana ve İstanbul Kız Kuleleri”, SUTAD, Ağustos 2020; (49): 245-260, e-ISSN: 2458-9071.
2. Dıykanbayeva, A. (2004), Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halk Bilimi Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı.
3. İnan, A. (1986), Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
4. Bayat, F. (2007), Türk Mitolojik Sistemi 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
5. Boratav, P. N. (2012), Türk Mitolojisi, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
6. Uslu, B. (2016), Türk Mitolojisi, İstanbul: Kamer Yayınları.
7. Sakaoğlu, S. (1980), Anadolu-Türk Efsanlerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
8. Ögel, B. (2001), Türk Mitolojisi II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
9. Ahmetbeyoğlu, A. & Şen, H. (2018), Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 234, ss. 45-74.

10. Рыспаев С. Ала-Тоо Улаштары II [Текст] / С.Рыспаев. - Бишкек: Бийик Плюс. 2016.